

DIRECȚII DE CERCETARE ÎN FRAZEOLOGIA EUROPEANĂ ÎN LUMINA LINGVISTICII INTEGRALE COȘERIENE*

PETRONELA SAVIN**

În spațiul frazeologiei europene actuale s-a fundamentat deja ideea potrivit căreia Teoria cognitivă a metaforei (Cognitive Theory of Metaphor – CTM), inițiată de Reddy (1979) și dezvoltată de Lakoff, Johnson și de colegii lor (Lakoff, Johnson 1980, 1999; Lakoff 1987, 1990, 1993; Lakoff, Turner 1989), oferă un aparat metalingvistic util analizei metaforei, inclusiv în cazul frazemelor. Această teorie are în vedere descoperirea unor mecanisme cognitive generale care stau la baza metaforizării, propunând următoarele instrumente metalingvistice: metaforă conceptuală, model metaforic, domeniu-sursă și domeniu-țintă, corespondențe conceptuale.

Una dintre cele mai generale metafore conceptuale reprezentate prin formula FURIA este un LICHID FIERBINTE într-un RECIPIENT își găsește reprezentări și la nivelul mai multor unități frazeologice ale limbilor europene: engl. *he was boiling with rage*, fr. *bouillir de colère, d'impatience*, rus. *кунеть от злости*, germ. *vor Wut kochen*, rom. *a fierbe de mânie*.

Pornind chiar de la aceeași metaforă conceptuală, FURIA este un LICHID FIERBINTE într-un RECIPIENT, Dobrovol'skij și Piirainen (2005) demonstrează că FURIA nu se exprimă în frazeologie doar prin imagini ale LICHIDELOR, ci, de asemenea, printr-o imagine a anatomiei umane precum cea a FICATULUI: it. *mangiarsi il fegato*, literal, „a mânca ficatul”, magh. *nagy mája van*, literal, „ficatul său e mare”, rom. *a mânca cuiva ficații, a arde la ficați (pe cineva)* (Dobrovol'skij, Piirainen 2005: *The cognitive theory of metaphor*, 121–144).

Din punctul de vedere al Teoriei cognitive a metaforei, FICATUL este doar un „recipient” ca oricare altele, însă, pentru autorii menționați, statutul de concept cultural al acestei imagini se dovedește a fi activ la nivelul semnificării. Conform concepțiilor

* Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului POSDRU/89/1.5/S/49944, „Dezvoltarea capacității de inovare și creșterea impactului cercetării prin programe post-doctorale”, cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operational Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

** Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, bd. Carol I, nr. 11, România.

preștiințifice despre anatomia umană, ficatul ar fi produs sângele. Ficatul roșu care pompează sângele a fost asociat curajului, în timp ce ficatul secăt de sânge era corelat cu lașitatea. În medicina Antichității clasice și a Evului Mediu, ficatul era văzut ca organ al energiei vitale, al emoțiilor și mai ales al mâniei (a se vedea și mitul lui Prometeu, căruia Zeus îi trimite un vultur ca să-i mănânce ficatul nemuritor). Toate aceste modele culturale ale lumii fac parte din memoria noastră colectivă și au lăsat, după Dobrovol'skij și Piirainen, urme la nivelul limbajului figurativ al frazemelor.

În completarea Teoriei cognitive a metaforei, autorii citați propun Teoria limbajului figurativ convențional (Conventional Figurative Language Theory – CFLT), care nu contestă existența unor mecanisme cognitive generale ale metaforizării în cazul unor unități frazeologice, ci subliniază necesitatea luării în considerație a fundamentului lor cultural care, în multe cazuri, guvernează relația literal – figurativ.

Așadar, conform Teoriei limbajului figurativ convențional propuse de Dobrovol'skij și Piirainen, imaginea ține de planul conținutului unității figurative. Ea asigură medierea între sensul literal și cel frazeologic al structurii fixe, sensul frazeologic conținând urme ale sensului literal care sunt moștenite de acesta. Descrierea etimologică a frazemului trebuie privită ca parte componentă a motivării sale, fiind inclusă în descrierea semantică a acestuia. Se vorbește chiar despre o „memorie etimologică” a frazemului care determină comportamentul său în discurs. Dobrovol'skij și Piirainen disting cinci tipuri culturale care stau la baza unităților frazeologice: (i) cultura socială (aspecte ale interacțiunii și ale comportamentului unei anumite societăți), (ii) cultura materială (fapte de civilizație materială care se constituie în elemente de specificitate ale unei comunități), (iii) fapte de intertextualitate (relația cu anumite texte), (iv) concepții preștiințifice despre lume (religia, credințele populare și superstițiile) și (v) simboluri culturale. În viziunea acestor autori, Teoria cognitivă a metaforei nu este suficientă pentru a surprinde particularitățile figurativității la nivelul structurilor fixe sau pentru a motiva existența unor structuri similare la nivelul mai multor limbi. Este nevoie de o teorie care să valorifice atât componenta cognitivă, cât și pe cea culturală a frazeologismelor (Dobrovol'skij, Piirainen 2005: *General issues*, 5–28; *Conventional figurative language and phraseology*, 29–78; *Culture and figurative language*, 205–252).

Aceste teorii, în parte complementare, pot fi privite cu real câștig din perspectiva lingvisticii integrale promovate de Eugeniu Coșeriu, menite „să considere limbajul în toate raporturile lui, care au ajuns, într-adevăr, să-l determine, așa cum este în întrebuințarea reală și în dezvoltarea reală” (Coșeriu 1996: 31).

Eugeniu Coșeriu propune pentru frazeologie conceptul de *discurs repetat*, care reprezintă tot ceea ce se repetă în vorbirea unei comunități, într-o formă mai mult sau mai puțin identică, sub formă de discurs deja făcut sau de combinație mai mult sau mai puțin fixă, ca fragment, lung sau scurt, a „ceea ce s-a spus deja”: citate, proverbe, locuțiuni fixe, wellerisme, anumite sintagme, perifrazele lexicale, formule tradiționale de comparație (Coșeriu 2000: 258–262). Conceptul coșerian de *discurs repetat* trebuie pus în relație cu etnolingvistica, văzută de același autor ca studiul varietății și variației limbajului în strânsă

legătură cu civilizația și cultura unei societăți, prin ilustrarea măsurii în care o anumită organizare lexicală corespunde unui anumit tip de experiență și de cunoaștere intuitivă a realității (Coșeriu 1994: 133).

Studierea frazeologismelor din punct de vedere etnolingvistic poate fi corelată cu teoria coșeriană privitoare la „universalii lingvistice”. Bazele acestei teorii au fost formulate de Eugeniu Coșeriu în comunicarea *Les universaux linguistiques (et les autres)*, publicată în volumul *Proceedings of the Eleventh International Congress of Linguists* (Coșeriu 1974: 47–73), dar autorul a revenit asupra problemei respective în mai multe rânduri; aici, recurgem la precizările și aprecierile pe care savantul le-a făcut în interviul publicat sub titlul *Lingvistica integrală*. Universalii lingvistice sunt „fapte care se află în toate limbile, sau în toate limbile cunoscute, sau care sunt posibile în toate limbile” (Coșeriu 1996: 141). În ceea ce privește clasificarea acestei categorii lingvistice, autorul distinge, pe de o parte, universalii *necesare* (sau *absolute*), *posibile* și *empirice*, iar, pe de altă parte, universalii de *funcționare* și de *desemnare* (Coșeriu 1996: 41–45). Pentru tema de față, ne interesează *universalii de desemnare*, categorie pe care o coroborăm cu aceea de *universalii stilistice* (din punctul de vedere al domeniului lingvistic în care se manifestă), având ca rezultat *metafora*, pe baza căreia, în toate limbile, se produce schimbarea sensului.

Din perspectiva funcției denominative a metaforei trebuie să ne referim, însă, și la teoria coșeriană a relațiilor dintre limbaj și cultură, formulate în paragraful despre „bazele raționale”, în cadru social, ale acestor relații (din studiul *Socio- și etnolingvistica. Bazele și sarcinile lor*). Este vorba de trei sensuri diferite pe care le presupune această relație: mai întâi, limbajul însuși este forma primară a „culturii”, a obiectivării creației umane (a „spiritului creator” – sens care justifică lingvistica în sine); în al doilea rând, limbajul „reflectă cultura nonlingvistică”, fiind „actualitatea culturii” (după Hegel), prin urmare exprimă cunoașterile, ideile și judecățile despre realitatea cunoscută; în sfârșit, „nu se vorbește numai cu ajutorul limbajului”, adică al „competenței lingvistice”, ci și prin intermediul „competenței extralingvistice”, adică „prin intermediul cunoașterilor, ideilor și judecăților despre «lucruri»”. Dat fiind faptul că această „cunoaștere a lumii” nu numai că influențează expresia lingvistică, ci o și determină într-o oarecare măsură, cultura nonlingvistică și competența extralingvistică „asigură justificarea rațională a etnolingvisticii” (Coșeriu 1994: 139).

Pornind de la aceste precepte, Stelian Dumitrăcel, unul dintre cei mai importanți discipoli coșerieni, consideră că existența unor idiotisme comune mai multor limbi, ca material lingvistic și având aceeași valoare metaforică, poate fi pusă sub semnul „universaliiilor frazeologice”¹. Stelian Dumitrăcel pleacă de la premisa că cercetarea funcției denominative a metaforei, ca studiu etnolingvistic aplicat mai multor limbi, trebuie să aibă în vedere universalii „de mentalități” comune vorbitorilor unor limbi diferite, în

¹ Acest concept a fost formulat explicit de autor în *Note de la cursul de etnolingvistică*, ținut la masteratul de Științe ale limbajului și ale comunicării de la Universitatea „Vasile Alecsandri” din Bacău, în 2005.

funcție de cele două categorii de idiotisme (termen folosit în sensul cel mai larg), „copii ale realității” și „imaginare”. Dacă se ține seama de „cunoașterea lumii” în cele două ipostaze prezentate mai sus, pentru expresiile, din diverse limbi, aparținând unor „familii” diferite, identice ca sens și identice sau foarte asemănătoare ca material lingvistic, trebuie avute în vedere, în primul rând, idiotismele din categoria „copii ale realității”, care reflectă în special ocupații primordiale comune diferitelor populații în aceleași stadii ale evoluției economice și social-culturale (cules, pescuit, vânătoare, cultura pământului, creșterea animalelor etc.). Autorul ieșean consideră că, pentru identitatea (ori similitudinea) formelor lingvistice „expresive” în asemenea cazuri, nu se justifică explicația prin „împrumut” (ca manifestare a aculturației), constatările, simple, de la baza unor parimii, de exemplu, fiind la îndemâna oricărui vorbitor cu spirit de observație, transpunerea lor în plan figurat nepresupunând asimilarea altor culturi.

În această ordine de idei, Stelian Dumistrăcel discută, pe larg, formula expresivă românească „a pescui în ape tulburi”, pornind de la o practică obișnuită a pescarilor de oriunde, ce are corespondențe perfecte sau asemănătoare în numeroase limbi, printre care fr. *pêcher en eau trouble, l'eau trouble fait le gain du pêcheur*, sp. *a rio buelto ganacia de pescadores y pescadoras, en el agua turbia haze buen pescar*; germ. *in trüben Wasser ist gut fischen*; engl. *it is good fishing in troubled waters* etc. (vezi și discuțiile cu privire la expresiile și sintagmele-metafore *a fâgădui marea cu sarea, bani gheață, a pune banii jos, a fi țap ispășitor, a da pielea popii, a-i roade (cuiva) urechile*) (Dumistrăcel 2001: 316). Expresiile fr. *pêcher en eau trouble* și germ. *in trüben (Wasser) fischen* sunt citate și de Louis Deroy, autor la care găsim însă și corespondentele din suedeză, *fiska i grumligt vaten* și finlandeză, *kalastella sameassa/vedessä* (Deroy 1956: 223).

Asemenea expresii, „copii ale realității”, moralizatoare, ilustrează fenomenul „poligenezei” și este nu numai dificilă, ci, în fond, și inutilă căutarea „direcției calcului”, pe care (descurajat, de altfel) Louis Deroy încerca să o găsească, în cazul prezenței, în mai multe limbi, a unei aceleiași metafore: fr. *dent de sagesse*, it. *dente del giudizio*, port. *dente de siso*, germ. *Weisheitszahn*, danezul *visdomstand*, rus. *zub mudrosti*, bulg. *niădreci zubi* (pl.), magh. *bölcseég foga*, rom. *măsea de minte*.

Enunțurile din astfel de categorii se află în cu totul altă situație decât formule expresive împrumutate (și) în limba română (literară) din alte culturi, calchiate pur și simplu, simboluri ale altor realități social-culturale sau simple modele literare, cum ar fi *a arunca* (cuiva) *mănușa* sau *a se lupta cu morile de vânt*. În aceeași situație se află și enunțurile aparținând discursului repetat de sorginte religioasă.

Stelian Dumistrăcel consideră că, pentru a vorbi de universalii frazeologice, în sensul coșerian al conceptului de universalii, trebuie să se țină seama de faptul că, dacă metafora lexicală aparține, fără îndoială, zonei „universalilor stilistice de desemnare”, transferul acestei valori asupra idiotismelor este îndreptățit de asemănarea perfectă între „metaforele-cuvinte” și „metaforele-expresii idiomatice”, ca geneză, evoluție și funcționare, demonstrată de Stelian Dumistrăcel, pe următoarele coordonate: a) trecerea de la sensul de bază, propriu, la cel figurat, „prin analogia care extinde sau generalizează o anumită notă”, un aspect al

elementului referențial al formelor de exprimare a afectului și imaginației; b) trecerea lor din zona expresivității propriu-zise în cea a comunicării (ca enunțuri aparținând discursului repetat); c) intervenția accidentală asupra formei prin fenomenul de „etimologie populară” (vezi, de exemplu, *a da sfoară în țară*, față de *a da șfară în țară*); d) în plan onomasiologic, existența, pentru a desemna aceeași noțiune, a mai multor termeni-metafore (de exemplu, pentru „cap”: *bostan, oală, bilă* etc.), cât și a mai multor expresii („a pune în *plug/în cârd/în stative* cu cineva” – cu substituții reprezentând efecte ale variației diastratice și chiar diafazice); e) în planul originii cuvintelor și al sintagmelor ca unități lexicale, paralelismul în ceea ce privește explicația prin „etimologie multiplă”, cu privire la expresii împrumutate (Dumistrăcel 1980: 125–126).

Acestea sunt, în mare, motivele pentru care, în viziunea lingvistului ieșean citat, poate fi admisă o categorie semantico-stilistică de „universalii frazeologice”, în sensul coșerian al termenului de universalii.

Așadar, existența unor mecanisme cognitive generale ale metaforizării valabile și în cazul unităților fixe ale limbii, postulată de Lakoff, Johnson și de colegii lor în cadrul celebrei Teorii cognitive a metaforei, precum și necesitatea luării în considerație a fundamentului cultural comun al frazemelor care, în multe cazuri, guvernează relația literal – figurativ, teză a Teoriei limbajului figurativ convențional, propuse de Dobrovol'skiĭ și Piirainen, pot fi privite cu real câștig din perspectiva lingvisticii integrale promovate de Eugeniu Coșeriu și dezvoltate de Stelian Dumistrăcel, care așază «discursul repetat» pe terenul limbajului, ca forma primară a „culturii”, la nivelul căruia cercetarea funcției denominative a metaforei trebuie să aibă în vedere universalii „de mentalități” comune vorbitorilor unor limbi diferite.

BIBLIOGRAFIE

- Coseriu 1974 = Eugenio Coseriu, *Les universaux linguistiques (et les autres)*, în *Proceedings of the Eleventh International Congress of Linguists*, Bologna, Societa Editrice Mulino.
- Coșeriu 1994 = Eugen Coșeriu, *Lingvistică din perspectivă spațială și antropologică. Trei studii*, cu o prefață de Silviu Berejan și un punct de vedere editorial de Stelian Dumistrăcel, Chișinău, Editura „Știința”.
- Coșeriu 1996 = Eugeniu Coșeriu, *Lingvistica integrală. Interviu cu Eugeniu Coșeriu realizat de Nicolae Saramandu*, București, Editura Fundației Culturale Române.
- Coșeriu 2000 = Eugeniu Coșeriu, *Lecții de lingvistică generală*, traducere din spaniolă de Eugenia Bojoga, cuvânt înainte de Mircea Borcilă, Chișinău, Editura ARC.
- Deroy 1956 = Louis Deroy, *L'emprunt linguistique*, Paris, Les Belles Lettres.
- Dobrovol'skiĭ, Piirainen 2005 = D. Dobrovol'skiĭ, E. Piirainen, *Figurative Language: Cross-cultural and Cross-linguistic Perspective*, Amsterdam, Elsevier.
- Dumistrăcel 1980 = Stelian Dumistrăcel, *Lexic românesc. Cuvinte, metafore, expresii*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Dumistrăcel 2001 = Stelian Dumistrăcel, *Până-n pânzele albe. Expresii românești*, Iași, Editura Institutul European.

- Iliescu 2007 = Maria Iliescu, *Kollokationen in den romanischen Sprachen*, în *Româna din perspectivă romanica. Le roumain dans la Romania. Rumänisch: die östliche Sprache der Romania*, București, Editura Academiei Române.
- Lakoff 1987 = George Lakoff, *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago, London, University of Chicago Press.
- Lakoff 1990 = George Lakoff, *The Invariance Hypothesis: is abstract reason based on image-schemas?*, în „Cognitive Linguistics”, nr. 1, p. 39–74.
- Lakoff 1993 = George Lakoff, *The contemporary theory of metaphor*, în Andrew Ortony (ed.), *Metaphor and Thought*, 2nd edn., Cambridge, University Press, p. 202–251.
- Lakoff, Johnson 1980 = George Lakoff, Mark Johnson, *Metaphors we Live By*, Chicago, University of Chicago Press.
- Lakoff, Johnson 1999 = George Lakoff, Mark Johnson, *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*, New York, Basic Books.
- Lakoff, Turner 1989 = George Lakoff, Mark Turner, *More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*, Chicago, London, The University of Chicago Press.
- Reddy 1979 = Michael Reddy, *The conduit metaphor*, în Andrew Ortony (ed.), *Metaphor and Thought*, Cambridge, Cambridge University Press, p. 284–324.

RESEARCH DIRECTIONS IN EUROPEAN PHRASEOLOGY IN LIGHT OF INTEGRAL LINGUISTICS PROMOTED BY EUGENIO COSERIU

ABSTRACT

In European phraseology exists already the idea that the Cognitive Theory of Metaphor, initiated by Reddy's study (1979) and developed mainly by Lakoff and his colleagues (1980, 1987, 1989), proposes a metalinguistic apparatus which has proved to be efficient for the analysis of all kinds of metaphoric expressions, including idioms. In addition to this theory, Dobrovolskij and Piirainen (2005) propose the Conventional Figurative Language Theory which insists on the necessity of taking into account the cultural foundation of phrasemes which, in many cases, governs the inference from literal to figurative. These theories, partly complementary, can be viewed with real gain in terms of integral linguistics promoted by Eugenio Coseriu, designed to consider language in all the relations which affect it, like the real use or the actual development.

Key-words: *phraseology, cognitive theory of metaphor, conventional figurative, language theory, integral linguistics, Eugenio Coseriu.*